

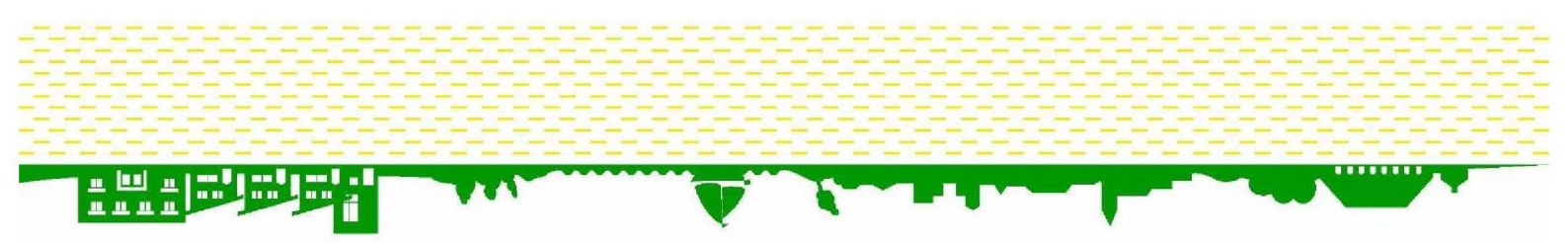
Groningen op volle kracht

Startdocument toekomstperspectief 2018- 2040

Bouwstenen voor een Nationaal Programma

Conceptversie 12 april 2018

Inhoudsopgave

1. Het gas voorbij	04
1.1 Aanleiding	05
1.2 De gaskraan gaat dicht	05
1.3 Een nieuw perspectief voor Groningen	05
1.4 Vanuit de Groninger; voor Groningen en Nederland	05
1.5 Nationaal Programma	06
1.6 De kracht van samen	06
1.7 Aanpak	06
2. Achtergrond en context	08
2.1 Oorsprong	09
2.2 Uitdagingen	09
2.3 Toekomstperspectief	10
3. Opgaven	12
3.1 Verstedelijking en vergrijzing (Demografische transitie)	13
3.2 Van het gas af (Energietransitie)	14
3.3 Nieuwe werkgelegenheid (Economische transitie)	14
4. Perspectief voor de toekomst: De drie van Groningen	16
4.1 Groningsekracht en trots	17
4.2 Groningse energie	20
4.3 Groningen werkt	24
5. Vervolg	29

1 Het gas voorbij

1.1 Aanleiding

Lang was de winning van het Groningengas een zegen voor heel Nederland. Na de ontdekking van het Groningenveld duurde het maar even voordat het hele land massaal overschakelde op deze fantastische, relatief schone en efficiënte brandstof. Totdat langzamerhand de minder mooie kanten steeds duidelijker werden: bodemdaling en aardbevingen. Met als gevolg schade aan huizen en gebouwen en de veiligheid van inwoners die in het geding kwam.

Vanaf de beving in 2012 bij Huizinge is dit besef breder en veelomvattender geworden. Eerst vooral bij de Groningers zelf en stukje bij beetje ook in de rest van het land. In november 2013 bracht de commissie Duurzame Toekomst Noordoost-Groningen (Commissie-Meijer) een advies uit over extra maatregelen die nodig zijn in het aardbevingsgebied in Noordoost-Groningen. Het werd door de regio gezien als herkenning en erkenning van de problemen. Op basis van dit advies is op 17 januari 2014 een bestuursakkoord gesloten tussen de negen aardbevingsgemeenten, het Rijk en de provincie om de adviezen uit het rapport van de Commissie-Meijer uit te werken.

In het akkoord staan afspraken over financiële middelen voor leefbaarheid en economische versterking. Kort daarna werden de eerste compensatieprogramma's opgesteld. Het slopen, versterken en nieuwbouwen werd stap voor stap zichtbaar in dorpen, wijken en het Groninger landschap. De Groninger identiteit kwam onder druk te staan, inwoners kregen steeds meer materiele en immateriële schade. Het vertrouwen in de overheid zakte verder weg. Voor degenen die nog niet doordrongen waren van de ernst van de zaak was de beving bij Zeerijp in januari 2018 een definitieve wake-up call.

1.2 De gaskraan gaat dicht

Begin 2018 werd een nieuw hoofdstuk aan de aanpak van de gevolgen van de gaswinning toegevoegd: de afhandeling van de schade is niet langer een private zaak (NAM), maar een publieke verantwoordelijkheid. In maart 2018 volgde een historisch besluit: het kabinet besloot de gaswinning uit het Groningenveld op een zo kort mogelijke termijn stoppen. Het wordt mogelijk geacht dat de gaswinning in 2022 op een niveau van 4 miljard kuub zit. Daarna wordt het zo snel mogelijk afgebouwd naar nul.

Zijn daarmee de problemen van Groningen opgelost? Nee, dat zou te simpel gedacht zijn. Bij een groot deel van de betrokken bewoners van Groningen is een groot gebrek aan vertrouwen. Er zijn en blijven onzekerheden over het effect van de maatregelen en over de frequentie en omvang van de aardbevingen zullen de komende jaren blijven. Dat maakt dat we het besluit om naar nul toejuichen, maar er tegelijkertijd ten diepste van doordrongen zijn dat er nog een wereld te winnen is. Bovendien zijn de overige maatschappelijke uitdagingen, zoals verduurzaming, krimp en werkgelegenheid, hiermee niet van tafel. De Groningers hebben recht op een toekomstbestendig en leefbaar gebied met behoud van de eigen identiteit en waar het goed wonen, werken en recreëren is.

1.3 Een nieuw perspectief voor Groningen

In dit startdocument staan maatregelen die nodig zijn om Groningen perspectief te bieden. Nu bekend gemaakt is de gaswinning stop te zetten, is het belangrijk om veranderingen verder op gang te brengen en het vertrouwen van de Groninger te herstellen. Niet door alles opnieuw te doen, maar juist door wat gedaan is als basis en vertrekpunt te gebruiken. Dit document brengt een eerste focus aan en geeft antwoord op een aantal primaire vragen. Wat vormt de kern van de Groningse kracht? Wat is nodig om deze kracht te behouden en te versterken? Welke belemmeringen moeten worden opgeruimd, welke middelen zijn nodig en welke regels moeten worden aangepast?

1.4 Vanuit de Groninger; voor Groningen en Nederland

Dit startdocument is opgesteld vanuit het besef dat er, gezien vanuit de belevingswereld van de inwoners van Groningen, weer perspectief moet komen. Zodat Groningers weer ronduit kunnen zeggen dat het in Groningen goed wonen en werken is.

Vanuit de Groninger inwoners zetten we de stap naar dorp, wijk, stad, gemeente, regio en land. Want hoewel de Groninger centraal staat, is de reikwijdte en doorwerking van de maatregelen in dit startdocument veel groter. Want door perspectief te bieden aan Groningen helpen we niet alleen de Groninger, maar bieden we ook het hoofd aan uitdagingen waar ook op nationaal niveau antwoorden voor moeten komen. Woningen in heel Nederland moeten bijvoorbeeld versneld van het gas af, de CO₂-uitstoot moet in heel Nederland naar beneden vanwege het klimaatakkoord van Parijs, en verduurzaming en

digitalisering zijn voor bedrijven in vele sectoren in heel Nederland de centrale uitdagingen voor de toekomst. Voor grote delen van het land zijn krimp in het Ommeland in combinatie met groei van de stad, vergrijzing en zorg belangrijke vraagstukken. In dit document maken we op deze thema's een inhaalslag, geven we voorbeelden van een aanpak in Groningen die elders bruikbaar zijn. Zo ontstaat er een dubbelslag: door te beginnen met leren en doen in Groningen krijgt het gebied een koploperpositie voor heel Nederland. Hiermee zorgen we ervoor dat Groningen zijn trots hervindt.

1.5 Nationaal Programma

De schaal en de ernst van de opgaven vragen om een Nationaal Programma voor het aardbevingsgebied in Groningen. Een programma waaraan ook het Rijk zich intensief en op alle programma's in dit startdocument verbindt. Groningen kan dit niet alleen en wil het ook niet alleen doen. Niet alleen de inzet van het Rijk en de regionale overheden is nodig, ook de denkkraft van de inwoners zelf is cruciaal. Zonder hun kan er geen programma voor Groningen tot stand komen. Nederland heeft jarenlang voordeel van de gaswinning in Groningen gehad, nu is het tijd om met zijn allen van Groningen weer een plek te maken waar mensen op allerlei fronten trots op zijn. Groningen als gebied waar de toekomst vandaag al kan beginnen.

1.6 De kracht van samen als vertrekpunt

Overheden, inwoners, maatschappelijke organisaties, ondernemers staan gezamenlijk voor de uitdaging om nieuw perspectief te realiseren. Binnen de beschikbare korte periode is zoveel als mogelijk gesproken met vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties, bewonersorganisaties, instellingen, bedrijfsleven en andere sleutelpersonen en is hun gevraagd inbreng te leveren en mee te werken. We hebben onze analyses en keuzes aan hen voorgelegd en met hen besproken en op basis daarvan geschaafd en geslepen. Hun steun aan de visie en inzet voor het vervolg zijn van groot belang.

Dit startdocument is geen eindpunt, maar juist een vertrekpunt. Het biedt houvast voor een proces van gezamenlijke uitwerking dat nu kan starten. Daar kunnen alle betrokkenen hun rol, positie en ruimte in krijgen.

1.7 Aanpak

De ambitie is dat er in het voorjaar van 2018 een bestuursakkoord ligt met concrete afspraken voor concrete programmalijnen, die nadere uitwerking vergen. Zodra dit akkoord er is, kan gestart worden met die uitwerking. Deze uitwerking krijgt gestalte in een Nationaal Programma voor Groningen. Een programma waar inwoners, ondernemers, maatschappelijke organisaties en overheden nauw bij worden betrokken. De betrokkenheid van inwoners is cruciaal, want zij weten als geen ander wat er speelt in hun dorp of wijk. Het is zaak alle betrokken partijen bij de ontwikkeling van de regio te betrekken. Niet te veel vóór de bewoners denken, maar met en dóór de bewoners denken en doen.

5.1.2e

2

Achtergrond en context

2.1 Oorsprong

Groningen heeft een eeuwenlange geschiedenis. Groningen is zowel Stad als Ommeland (provincie). De geschiedenis van Stad is niet te begrijpen zonder kennis van het Ommeland. Omgekeerd is de geschiedenis van de provincie ook niet te begrijpen zonder begrip van de bijzondere positie van de enige grote stad in de provincie.

Met monniken die in de middeleeuwen vanuit Aduard de wereld over trokken om kennis over inpolderen te delen, tot de stad met de recentste Nobelprijswinnaar van Nederland. Een jonge, florerende en dynamische stad met een bloeiende ICT-industrie en een sterke startup-scene. Een ommeland met een innovatieve en duurzame agrarische sector. Met een haven waar de nieuwe wereld en de bestaande wereld samen komen en elkaar versterken. Waar het 2e chemische cluster van Nederland zorgt voor 15% van de grondstoffen voor de maakindustrie van Nederland. De plek waar kennis en ruimte nog hand in hand gaan. Waar je op slechts een paar kilometer afstand uitgedaagd kan worden in een dynamische stad en tegelijkertijd de rust en de ruimte van een Waddengebied als Werelderfgoed hebt liggen, waar je letterlijk de ruimte krijgt om dit te laten bezinken.

Kortom, Groningen is een ambitieuze provincie, innoveert graag en is vrijwel altijd bereid te experimenteren. Kijk bijvoorbeeld naar Healthy Ageing, de ambitie met TopDutch of ICT-bedrijven als Google - veelal koplopers als het gaat om digitalisering en slimme big data oplossingen.

Groningen heeft altijd een grote rol gespeeld bij energietransities (van turf tot gas tot nieuwe energie). Gas leek een mooie transitiestap. Het winnen van gas heeft decennia lang een rol gespeeld in onze regionale economie, die bovendien zeer goed was voor de nationale schatkist. Maar de prijs bleek hoog. De impact en effecten van gaswinning op de mensen en op de provincie zijn groot geweest en zal dat de komende jaren nog steeds zijn. Dit vraagt én rechtvaardigt een compensatie voor de inwoners zelf en voor de regio als geheel. Dit startdocument gaat vooral over het laatste, met als vertrekpunt de inwoners.

2.2 Uitdagingen

Ook zonder de gaswinning kent Groningen grote uitdagingen. De provincie kent namelijk omvangrijke transitie op het gebied van sociale demografie, energie en economie. Deze transitie zijn overigens niet uniek voor Groningen, maar spelen ook in andere delen van Nederland en de wereld. Ze zijn daarmee van (inter-)nationaal belang. Kenmerkend voor Groningen is dat ze zich om Groningen versterkt en versneld voordoet door de gevolgen van de gaswinning. Door hier vroegtijdig op te anticiperen, kan de aanpak in dit gebied als nationaal voorbeeld dienen en een bijdrage leveren aan oplossingen voor heel Nederland. Denk hierbij aan de vergroening van de energievoorziening, de industrie en de chemie.

Steeds staan de inwoner en de Groninger gebiedskwaliteit centraal. Het gaat om dorpen, het gaat om inwoners.

Het is belangrijk om zicht te hebben op verbeteringen in de gezondheid, zoals inwoners ook meer economisch perspectief moeten ervaren, een sterkere regie op de eigen situatie krijgen, en het landschap en cultureel erfgoed zijn karakteristieke gezicht kan behouden, waardoor inwoners van Stad en Ommeland weer trots kunnen zijn op hun gebied.

2.3 Toekomstperspectief

Groningen verdient een concreet toekomstperspectief. Als de gaswinning is beëindigd, moet Groningen en de Groningers er beter voor staan dan vóór de gaswinning, zoals Nederland er vandaag de dag ook beter voor staat dan voor de vondst van het Groningenveld op het terrein van boer Boon in Slochteren. Die welvaart heeft Groningen natuurlijk ook gekregen, maar het wordt nu wel als enige geconfronteerd met de nadelen van de winning.

Het aardbevingsgebied dient voldoende te worden gecompenseerd voor de aardbevingsproblematiek. Met Groningen als koploper voor de energietransitie, zoals verwoord in het regeerakkoord, een proeftuin zijn voor innovatie, en beschikken over een investeringsfonds. Duurzame en grote investeringen zijn nodig om de provincie Groningen verder te ontwikkelen, het imago te verbeteren en zo de welvaart ook in de regio te laten toenemen.

Het kabinet erkent in de toelichting bij het besluit om versneld naar 0 te gaan dat het einde van de gaswinning vraagt om nieuwe werkgelegenheid en ontwikkelingen op het gebied van duurzaamheid; dat Groningen kansen wordt geboden in de transitie op het gebied van economie, energie en sociale demografie. Het kabinet stelt dat deze opgaven niet mogen afhangen van het niveau van gaswinning of van de omvang van de versterkingsoperatie. Het Rijk stelt daarom voor om een substantiële en meerjarige bijdrage te investeren in Groningen, losgekoppeld van de aardgasbaten. Dit startdocument geeft de aanzet tot een Nationaal Programma. In dit nationaal programma zullen Regio en Rijk samen met inwoners, etc. het investeringsprogramma verder uitwerken en invullen, langs de programmalijnen en binnen de financiële kaders zoals dit in dit startdocument zijn omschreven. Bij de uitwerking zullen inwoners, ondernemers, maatschappelijke organisaties nadrukkelijk betrokken worden. Immers alleen met hun steun en betrokkenheid ontstaat nieuw perspectief voor Groningen.

Niehove

3 Transitieopgaven

De uitdagingen waar Groningen de komende jaren voor staat, zijn samen te vatten in drie transitieën. Het zijn transitieën die van nationaal belang zijn in Groningen door de gevolgen van de gaswinning in versterkte en versnelde mate voorkomen. Vanwege het nationale belang en de urgentie om Groningen toekomstbestendig te maken, vormen deze drie transitieën de ruggengraat van het nationale programma.

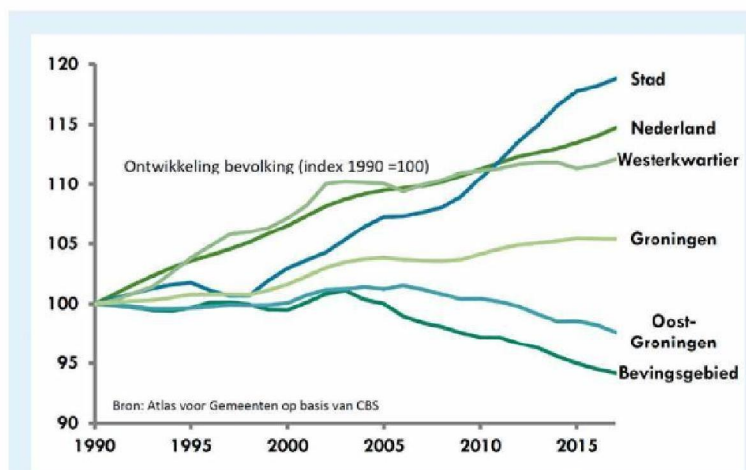
Het gaat om de volgende drie transitieën:

3.1 Verstedelijking en vergrijzing (Demografische transitie)

Wereldwijd is er sprake van een toenemende verstedelijking. In noordwest Europa is daarnaast sprake van vergrijzing. Dit geldt ook voor Nederland voor nieuwe vraagstukken. Op het gebied van de woonopgave, maar ook bijvoorbeeld op het gebied van gezondheidszorg. In Groningen vinden beide ontwikkelingen, verstedelijking en vergrijzing, op relatief korte afstand van elkaar plaats. Vergrijzing en ontgroening en een afnemend aantal inwoners en huishoudens in het Ommeland en een blijvende groei in Stad, die qua gemiddelde leeftijd bovendien één van de jongste steden van Nederland is. Op de ene plek neemt de vraag naar woningen toe, terwijl op andere plekken de vraag naar woningen afneemt. Tegelijkertijd ontstaat er een specifieke vraag naar levensloopbestendige woningen. Zowel kwantitatief als kwalitatief is er sprake van een mismatch.

Ook de vraag naar zorg stijgt, zeker onder oudere inwoners. In deze leeftijdscategorie krijgen meer mensen te maken met een samenloop van verschillende aandoeningen. Beschikbaarheid en bereikbaarheid van voorzieningen staan onder druk en vragen slimme oplossingen. Ook is er een verminderde aanwas van arbeidspotentieel, terwijl juist economische groei in toenemende mate afhankelijk is van gekwalificeerd personeel. Perspectief op betaald werk is cruciaal om jongeren vast te houden; ook de jongeren die in de stad een hbo- of wo-opleiding volgen en nu nog te vaak door de afwezigheid van een carrièreperspectief in de regio na hun studie vertrekken. Investeren in een hoger opleidingsniveau van jongeren, aanjagen van ondernemerschap én verbetering van de aansluiting van het onderwijs op het bedrijfsleven is daarvoor nodig.

Dit alles stelt inwoners, dorpen, wijken, steden, gemeenten en besturen van scholen en zorginstellingen en bedrijven voor de uitdaging onderling samenhangende oplossingen te bedenken om leefbaarheid en sociale vitaliteit te behouden of weer op te bouwen. Het vraagt aanpassingen aan veranderende behoeftes in de woonomgeving, maar ook in het landelijk gebied. Slimme digitale oplossingen die bijdragen aan de duurzame toekomst van de regio. Alles met als doel dat onze inwoners zich in hun omgeving veilig weten, gezond zijn en over de veerkracht beschikken alle uitdagingen aan te gaan. ook in het landelijk gebied. Slimme digitale oplossingen die bijdragen aan de duurzame toekomst van de regio. Alles met als doel dat onze inwoners zich in hun omgeving veilig weten, gezond zijn en over de veerkracht beschikken alle uitdagingen aan te gaan.

Groei en krimp in Groningen. Bron: Atlas voor Gemeenten op basis van CBS

3.2 Van het gas af (Energietransitie)

Klimaadoelstellingen vormen voor Nederland een grote uitdaging op weg naar een duurzame energiebalans. Sneller dan gedacht moet Nederland alternatieven vinden voor gas. Dit geldt voor zowel huishoudens en bedrijven als de grote industrie. Groningen wil hierin voorop (blijven) lopen. Dit betekent ruimte zoeken voor duurzame vormen van opwekking, opslag en transport van energie. Klein- en grootschalig passend binnen het prachtige landschap. Maar ook ruimte voor de ontwikkeling van allerlei slimme digitale diensten die daarbij horen, bijvoorbeeld om het net te balanceren. Groningen wil en kan bij dit alles een meer dan proportionele bijdrage leveren aan de nationale verplichtingen uit het Akkoord van Parijs, door in de energietransitie de koploperspositie te nemen en de rol van nationale proeftuin te vervullen. Bij ruimtelijke oplossingen speelt klimaatadaptatie een belangrijke rol (wateropvang, hittestress). Dit geldt zowel voor bebouwd gebied als voor het landelijk gebied.

3.3 Nieuwe werkgelegenheid (Economische transitie)

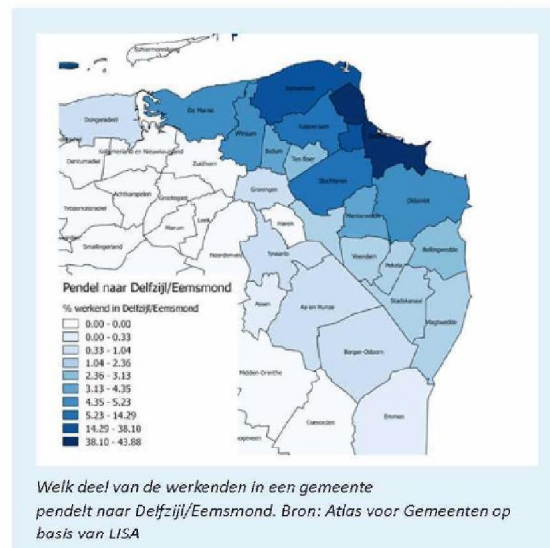
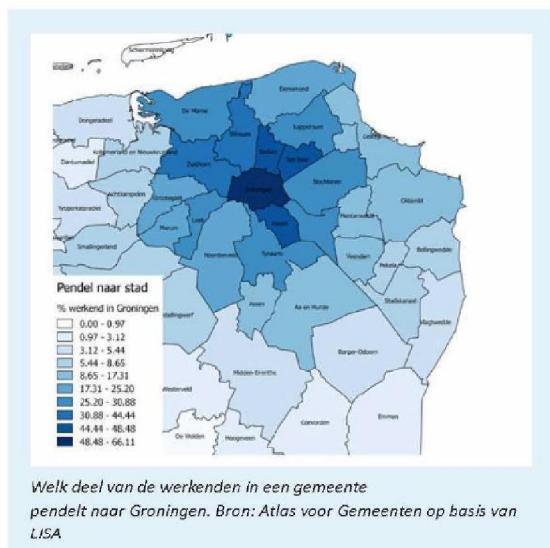
De energietransitie en het versneld afscheid nemen van aardgas betekent ook een verschuiving van werkgelegenheid en economische ontwikkeling: van een economie gebaseerd op gas en fossiele grondstoffen (die goed was voor ruim 20.000 banen in de regio) naar een economie met duurzame energie als basis voor een groene toekomst voor chemie en industrie. Verduurzaming is voor veel sectoren cruciaal voor groei en succes in de toekomst. Dit geldt zeker voor de bouw en installatiebranche. Met inzet van duurzame materialen en slimme digitale oplossingen voor in huis.

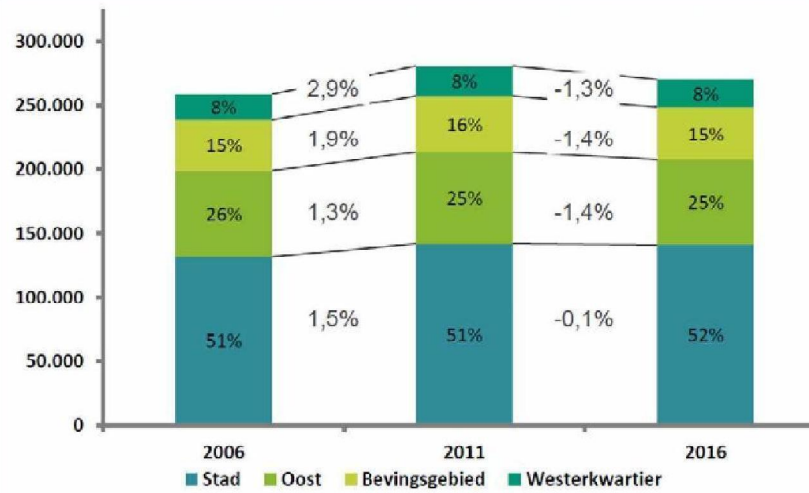
De agrarische sector en de zorgsector blijven onverminderd van groot belang voor de provincie. Ook hier zijn digitalisering en verduurzaming kansen voor de toekomst. Nu al is de landbouwsector hierin een sprekend voorbeeld. Ook de zorgsector maakt steeds slimmer gebruik van hulpbronnen en ontwikkelt zich richting gepersonaliseerde zorg.

Het online bedrijfsleven ontwikkelt zich in Groningen spectaculair. De kennis rond ICT, slimme aansturing, data uit de stad is een enorme kans voor de doorontwikkeling van stad en regio.

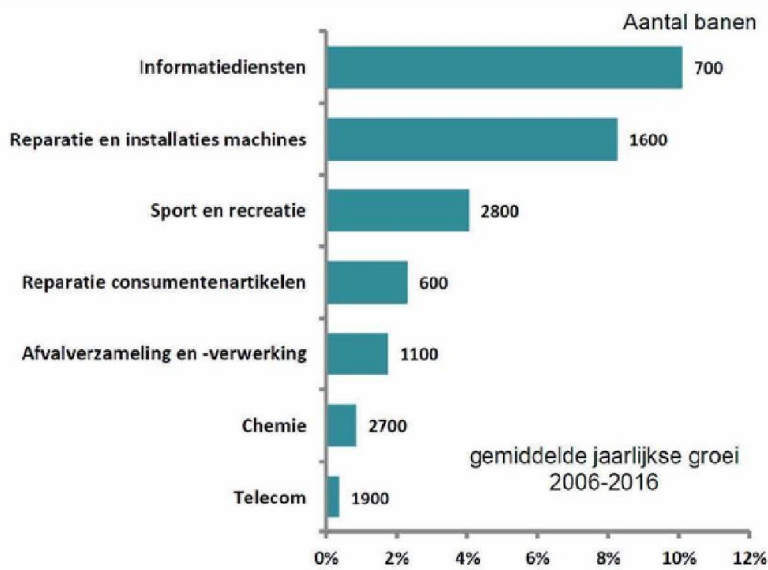
De economie verandert razendsnel. Maar de arbeidsmarkt laat een aantal spanningen zien. Er ontstaat meer vraag naar hoger opgeleiden en naar anders opgeleide beroepskrachten. Scholing en omscholing moet op basis van vraag uit de markt arbeidspotentieel in de regio helpen ontsluiten.

Hoe komen we tot realisatie van dat perspectief? Hoe zetten we 'dromen' om in 'daden'? En welke daden zijn dat dan? In deze paragraaf geven wij een verdere uitwerking en inkleuring.

Regionale verschillen provincie Groningen (aandeel banen naar regio in totaal en gemiddelde jaarlijkse groei)

Subsectoren Provincie Groningen (niet overheidsgerelateerd) met een bovengemiddelde groei en omvang

5.1.2e

4 Perspectief voor de toekomst: De drie van Groningen

Wij hebben mensen, middelen en acties nodig om de geformuleerde doelen te bereiken. Op basis van de beschreven transities en de blik vooruit naar 2040 zien wij drie samenhangende programma's met maatregelen:

- **Groningse kracht en trots:**
Deelprogramma gericht op toekomstbestendig wonen in aantrekkelijke en toekomstbestendige wijken en dorpen en op behoud en ontwikkeling van erfgoed en de karakteristiek van Groningen. Welzijn en gezondheid, zowel mentaal als fysiek, staan hierbij centraal.
- **Groningse energie:**
Deelprogramma gericht op het produceren, gebruiken en distribueren van nieuwe en vernieuwbare energie. Niet alleen voor Groningen na verduurzaming van huizen en bedrijven in allerlei stads- en dorpsvernieuwingsprojecten, maar ook via productie van groene energie in Groningen. De nieuwe en vernieuwbare energie wordt ook aan grote delen van Nederland geleverd.
- **Groningen werkt:**
Deelprogramma gericht op de koppeling tussen werk en vaardigheden, opleidingen en kansen in veranderende markten en omstandigheden. Stimuleren van kansrijke sectoren en innovatie.

Alle drie de deelprogramma's vragen een duale aanpak die is gericht op de toekomst. Gebaseerd op de kracht van de regio is dit duurzaam & digitaal (slim & groen).

4.1 Groningse kracht en trots

De maatregelen in dit programma ondersteunen bewoners, dorpen, wijken, organisaties en gemeenten bij het aanpakken van de uitdagingen op het gebied van krimp en groei, leefbaarheid, bereikbaarheid, erfgoed, ruimtelijke en landschappelijke kwaliteit, duurzaamheid en gezondheid.

De Groninger moet weer zich veilig voelen, regie hebben en zicht hebben op een gezonde, perspectiefvolle toekomst. Dit in een omgeving waar Stad en Ommeland onlosmakelijk verbonden zijn met behoud van landschappelijke kwaliteit en erfgoed in en om de dorpen, rust en ruimte en plek voor vernieuwing en ontwikkeling van nieuwe kwaliteit.

De aanpak en uitvoering van het perspectief op woning- en gebiedsniveau wordt gevormd door een proces vanuit, voor en door de Groninger: wijk- en dorpsvernieuwingsaanpak op z'n Gronings.

Kern van de aanpak: de inwoner centraal en voorop en de transities en compensatie als gevolg van gaswinning tastbaar en grijpbaar maken in de directe woon- en leefomgeving. De aanpak gaat uit van een integrale benadering, waarbij maatregelen op verschillende schaalniveaus (object, dorp/wijk, landschap) in samenhang bekeken worden. Uitgangspunt hierbij is dat bestaande kwaliteiten zoveel mogelijk worden benoemd, behouden en versterkt; en dat er nieuwe kwaliteit wordt ontwikkeld.

Hiermee bouwen wij voort op de lange Nederlandse traditie van stads- en dorpsvernieuwing, stedelijke vernieuwing en wijken-aanpak, maar dan toegesneden op de specifieke Groninger situatie. Een aanpak die ervoor zorgt dat de negatieve gevolgen van de gaswinning verdwijnen. Deze maatregel kan het best uitgevoerd worden in samenwerking met het levensloopbestendig maken van de woningen en het toegankelijk maken van de woonomgeving. Bij dit alles staat de bewoner centraal: alles gebeurt voor, door, en met bewoners.

Woningen

Om de woningvoorraad toekomstbestendig te maken en de daling van het aantal huishoudens op te vangen, moet de woningvoorraad (huur én koop) zowel aangepast en verbeterd worden als in omvang verminderen. Dit moet gebeuren zonder het karakter van Groningen geweld aan te doen. Sloop, versterking en vernieuwing moet samengaan met verduurzaming van de woningen, in een omgeving waar monumenten en karakteristieke panden staan met een beschermde status. En soms ook dorps- en stadsgezichten bepalend zijn voor de identiteit.

Ook in de detailhandel treedt een overschot aan gebouwen op Financiële Middelen om dit te verhelpen zijn gerechtvaardigd.

Voor corporaties geldt dat zij dit gaan doen in samenhang met het verduurzamen en levensloopbestendig maken met hun huidige woningenareaal, op basis van hun eigen investeringen.

Het gaat hierbij soms ook om het aanpassen van infrastructuur en openbare ruimte. Bij de implementatie van dit programma moet zo veel mogelijk 'werk met werk' worden gemaakt, zowel ten aanzien van versterkingsmaatregelen als duurzaamheidsmaatregelen (zie pakket 2). Ondersteund met wetenschappelijke kennis en vakinzichten over het bouwen van de toekomst die bijvoorbeeld samen met het kennis- en innovatiecentrum BuildinG zijn ontwikkeld.

Gebouwd erfgoed

Het gebouwde erfgoed in de provincie is essentieel voor de Groninger identiteit en het thuisgevoel. Het heeft het de afgelopen jaren zwaar te verduren gehad. Onze inzet is om het gebouwde erfgoed en de ruimtelijke en landschappelijke kwaliteit te behouden en te ontwikkelen. Het gaat dan om zowel instandhouding en restauratie van erfgoed als om het opleiden van vakpersoneel, om herbestemming en verduurzaming. Investeren in gebouwde erfgoed is overigens niet alleen vanuit de cultuurhistorische waarden van belang. Het draagt ook bij aan een aantrekkelijk vestigingsklimaat en toeristische attractiviteit.

Snel internet en voorzieningen

De uitrol van snel internet in de provincie zorgt ervoor dat inwoners in onze provincie binnen nu en twee jaar beschikken over toegang tot snel internet tot aan de deur. Een belangrijke randvoorwaarde voor inwoners en ondernemers. Deze uitrol biedt tevens mogelijkheden in het herbestemmen van vrijkomende (agrarische) bebouwing en beeldbepalende panden en monumenten.

Ook stimuleren wij de ontwikkeling van multifunctionele gebouwen als belangrijke centra van ontmoeting en activiteit in buurten en dorpen. Voor veel bewoners geldt: voorzieningen en werk zijn lang niet altijd in de directe omgeving beschikbaar. Voorwaarde om desondanks landelijk en dorps te kunnen blijven wonen is bereikbaarheid. Daarom gaan wij verbetering van lokale en regionale bereikbaarheid bevorderen. Daarnaast wil de provincie zich ontwikkelen tot proeftuin voor autonoom vervoer, aansluitend op de reeds ingezette verbetering van het openbaar vervoer en de fietsinfrastructuur.

Zorg

Centraal staat dat we er alles aan gaan doen om het fundament te leggen voor een geestelijk en lichamelijk gezonde toekomst. Een toekomst waarin bewoners en ondernemers zich in eigen huis en omgeving weer veilig voelen. De gevolgen van de aardbevingen op de gezondheid van de inwoners in het getroffen gebied zijn immers ingrijpend en langdurend. Ze overstijgen de individuele gezondheidssituatie en hebben invloed op relaties, werk en participatie in de maatschappij. Voor een succesvolle, toekomstbestendige transitie -demografisch, economisch, energie- van Groningen is aandacht voor de gezondheid van de mens een voorwaarde.

Dat is niet alleen een kwestie van passende zorg, maar voor een groot deel juist een kwestie van 'voorzorg'. Zo voorkom je waar mogelijk gezondheidsklachten neem je bronnen van stress weg en ondersteun je de omgang met stress voordat dit leidt tot klachten. Samen met alle zorgaanbieders, GGD, zorgverzekeraars en gemeenten maken we daarom werk van een visie op de publieke gezondheid in het aardbevingsgebied.

Randvoorwaarde voor de publieke gezondheid en het welbevinden van inwoners is dat voorzieningen toegankelijk zijn voor kwetsbare groepen als kinderen, ouderen, en inwoners met meervoudige aardbevingsschade. Mensen kunnen veel aan, maar aandacht voor deze kwetsbare groepen blijft noodzakelijk. Ook de lokale aanpak van sociaaleconomische gezondheidsverschillen is hierbij van belang. Daarom investeren wij in de ontwikkeling van een aanpak waarin verschillende disciplines, organisaties en beroepsgroepen samenwerken.

Bestaande organisaties worden ondersteund bij kennisontwikkeling en -uitwisseling en in capaciteit. Daarnaast stellen de GGD en het RIVM een expertteam in om de samenhang tussen de verschillende domeinen te waarborgen. Uitgangspunt is

aan te sluiten bij bestaande structuren in het aardbevingsgebied en op de behoeften van inwoners en professionals in de aardbevingsregio. Gezamenlijke communicatiecampagnes voor bewoners (zowel algemeen als specifiek voor kinderen, ouderen en verminderd redzamen) verbeteren de herkenbaarheid, toegankelijkheid en daarmee de kwaliteit van de hulpverlening.

De partners in de veiligheidsregio werken samen in een multidisciplinair samenwerkingsverband op het gebied van gezondheid, welzijn en veiligheid. Gezamenlijk monitort het netwerk de problematiek rond veiligheid (inclusief maatschappelijke onrust) en gezondheid. Ook zorgt het samenwerkingsverband ervoor dat bewoners de regie hebben bij het verbeteren van veiligheid, gezondheid en leefomstandigheden.

Met een vergrijzende bevolking wordt het werken aan een goede zorgstructuur belangrijk. Wij ondersteunen pilots voor het toekomstbestendig maken van zorgpanden, het ontwikkelen van nieuwe woonvormen voor ouderen en de toepassing van technieken die de hoeveelheid zorg aan huis verminderen en de kwaliteit van leven verhogen (incl. eHealth, domotica). Daarnaast passen we nieuwe technieken toe, zoals serious gaming, sensortechnieken, healing environment en goede klimaatbeheersing. Hiermee zijn we voorbeeld voor een veel groter gebied.

Tabel 1; Deelprogramma I Groninger kracht en pracht (deel I van II)

	Middelen totaal (x mln.)	Looptijd (eind)	Partijen
<i>Stads- en dorpsvernieuwing</i>	1160	2042	Gemeenten, provincie, Rijk (EZK, BZK), inwoners, maatschappelijke organisaties en ondernemers
<i>Actielijn</i>	Middelen per actielijn (x mln.)		
<i>A. personeel en projecten</i>	150	2042	
<i>B. Compensatie rentelasten</i>	27	2042	
<i>C. Financiering lokale initiatieven burgers</i>	120	2033	
<i>D. Burgerparticipatie</i>	6	2020	
<i>E. Managen krimp en leefbaarheid (urgente wijken)</i>	370	2028	
<i>Managen krimp en leefbaarheid (vervolgprogramma)</i>	365	2033	
<i>F. Multifunctionele gebouwen</i>	20	2022	
<i>G. Lokale mobiliteit</i>	105	2027	

Tabel 2; Deelprogramma I Groninger kracht en pracht (deel II van II)

	<i>Middelen totaal (x mln.)</i>	<i>Looptijd (eind)</i>	<i>Partijen</i>
<i>Stads- en dorpsvernieuwing</i>	1208	2047	Gemeenten, provincie, Rijk (EZK, BZK), inwoners, maatschappelijke organisaties en ondernemers
<i>Actielijn</i>	Middelen per actielijn (x mln.)		
<i>H. Behoud erfgoed</i>	870	2047	
<i>I. Woonvormen ouderen</i>	60	2020	
<i>J. Levensloopbestendige woningen en E-health</i>	170	2027	
<i>K. Persoonlijke gezondheidsomgeving (PGO)</i>	50	2025	
<i>L. Ondersteunen gezondheidsklachten</i>	23	2024	
<i>M. Netwerkorganisatie Veiligheidsregio</i>	5	2027	
<i>N. Big data (Lifelines)</i>	10	2022	
<i>O. Veerkrachtige jeugd</i>	20	2020	

4.2 Groningse energie

Groningen heeft alles in zich om op nationaal en internationaal niveau een koploperspositie in te nemen in de energietransitie. Zowel op het gebied van verduurzaming van de woningvoorraad, industrie en mobiliteit als op het gebied van alternatieve productie en opslag voor regionaal en nationaal gebruik.

De regio zet vol in op groene banen en groene energie. Hiermee komen we tot energie-innovaties die de energietransitie in ons land vooruit helpen en die we vervolgens wereldwijd kunnen vermarkten. Voor een belangrijk deel zijn deze slimme energie-oplossingen gebaseerd op nieuwe marktorganisatie en kennis van ICT en data. Hiermee komen we tot oplossingen voor het slim sturen van de energievraag, opslag en productie. Daarnaast zijn slimme netten, zowel voor elektriciteit als voor warmte en nieuwe gasvormen, van groot belang. Het energiesysteem van morgen is immers niet langer gebaseerd op aardgas.

Energie-aanbod

Aan de aanbodkant wordt de productie van hernieuwbare energie fors uitgebouwd. Grootschalige energieproductie vindt plaats in windparken op zee en in de Eemsdelta. Zo voorziet Groningen ook in de toekomst grote delen van Nederland en omliggende landen van energie. We realiseren een forse hoeveelheid zonne-energie op land, aangevuld met windenergie. Beide zoveel als mogelijk in bezit van onze inwoners. Daarnaast levert de Groninger landbouw via biomassa en restproducten grondstoffen voor waardevolle groene chemische bouwstoffen. Wat aan het eind van de bioraffinageketen overblijft, wordt gebruikt voor de opwekking van groene energie. Op deze manier ontwikkelt Groningen zich tot hét nieuwe energielandschap in Nederland en is daarmee voorbeeldregio in Europa. Na het veen en het aardgas zijn het nu de nieuwe energieleveranciers (zon, wind, biomassa) die herkenbaar maar passend in het landschap aanwezig zijn. Belangrijke en erkende onderdelen van de energievoorziening van huizen, wijken en dorpen.

Energievraag

Groningen wil de eerste provincie zijn die volledig van het aardgas af is. Aan de vraagkant (woningen, bedrijven, mobiliteit) wordt versneld geëlektrificeerd en vindt omzetting plaats naar groene gassen, zoals groene waterstof. Groene waterstof dient als energiebuffer en -drager, maar vooral als groene grondstof voor de chemie. Op lokaal niveau is het doel om het overgrote deel van de gebouwen flink te verduurzamen door een combinatie van besparing, efficiënt energiegebruik, collectieve alternatieven voor levering van warmte en elektriciteit en tal van individuele oplossingen.

Onze doelen:

- Een energie-neutrale gebouwde omgeving, waarin de lokale energievoorziening grotendeels in eigendom is van bewoners en lokale bedrijven.
- Een industrieel cluster in de Eemsdelta, dat voor proceswarmte, elektriciteit en grondstoffen onafhankelijk is van fossiele bronnen.
- Een energiesysteem dat vraag en aanbod bij elkaar brengt en woningen laat profiteren van restwarmte uit de industrie;
- Een positie als energieprovincie, waarin Groningen de grootste leverancier is van hernieuwbare energie in Nederland.
- Een (inter)nationale positie als innovatieve koploper in energietransitie-vraagstukken, met een leidende positie voor de Groningse kennisinstellingen en opleidingsinstituten.
- Substantiële nationale, regionale en lokale bijdrage aan klimaatadaptatie en circulaire economie.

De ambities voor energietransitie dragen op deze wijze bij aan waardevermeerdering en toekomstbestendigheid. Het draagt bij aan leefbaarheid en economische dynamiek in het landelijk gebied en draagt bij aan behoud en groei van werkgelegenheid in de groene industrie en de energiesector.

Om dit energietransitie-perspectief te realiseren wordt Groningen in de gelegenheid gesteld via concrete projecten bij voorrang koploper en proeftuin te zijn in de nationale transitiepaden 'Lage Temperatuurwarmte', 'Hoge Temperatuurwarmte', 'Licht en Kracht', 'Mobiliteit' en de doorsnijdende thema's transport en distributie. Daarnaast wordt in de provincie Groningen ruimte geboden om, waar nodig voor realisatie van deze doelen, af te wijken van regelgeving en het reguliere instrumentarium.

Energieneutrale woningen

In het regeerakkoord zijn doelstellingen opgenomen om huizen energieneutraal te maken. In 2022 moeten 50.000 nieuwbouwwoningen per jaar aardgasvrij worden opgeleverd. Voor het einde van de kabinetsperiode moeten ook 30.000 – 50.000 bestaande woningen per jaar aardgasvrij worden gemaakt. Op weg naar een energie-neutrale gebouwde omgeving beginnen we daarom met het gasloos maken van gebouwen in Groningen. Hiermee dringen we het aardgasgebruik in de regio terug, brengen we de energierekening van de inwoners omlaag en vervult Groningen de rol als nationaal koploper door te laten zien hoe dit op grote schaal kan.

Wij willen regionale expertise gaan bundelen zodat op provinciale schaal kan worden bijgedragen aan het opzetten, organiseren en financieren van energiemaatregelen uit de verwachte besparing op de energierekening. We zetten een provinciale organisatie op die de realisatie van warmtenetten in de provincie begeleidt. Deze organisatie draagt ook bij aan het opstellen van warmteplannen per gemeente om de kans op implementatie te maximaliseren. Samen met de gemeenten wordt geborgd dat het warmtenet deel is van de bredere energieopgave per dorp. Dit in samenhang met maatregelen 'verduurzamen woning' en 'decentrale opslag en opwekking' en waar aan de orde samengaan met versterken. Daarnaast stimuleren wij lokale productie en opslag van duurzame energie door energiecoöperaties. Gemeenten sturen actief op het creëren van coöperaties en zorgen ervoor dat plannen passen in de bredere energie-opgave per dorp. Bewoners kunnen subsidies in het kader van verduurzaming bij versterking inbrengen bij de coöperatie. Hierdoor stellen we onze coöperaties in staat zelf energieprojecten te realiseren, en in andere gevallen als volwaardig partner mee te doen in grote energieprojecten van externe ontwikkelaars. Een goede ruimtelijke inpassing, maximaal eigendom en inspraak voor de omwonenden zijn de uitgangspunten.

10 Petajoule extra wind- en zonne-energie is het doel voor 2035.

Restwarmte

In de provincie Groningen wordt veel restwarmte gegenereerd. Binnen de randvoorwaarde van gegarandeerde veiligheid is er potentie voor geothermie, wellicht in combinatie met warmte uit gasputten. De aanleg van warmtenetten is een risicovolle investering met een lange tijdshorizon. Om de private investering hierin mogelijk te maken willen wij de helft van de rentelasten financieren. De andere helft moet worden opgebracht door de private sector.

De aanpak van het project 'Elk dorp een duurzaam dak' zetten we voort.

Ook werken wij aan het klimaatbestendig maken van natuurgebieden, landschap en watersystemen, om zo in te kunnen spelen op meer en heviger hemelwater en hogere temperaturen.

Vergroenen industrie en chemie

In de Eemsdelta werkt het triple helix Kernteam (NOM, GSP, SBE, EZK, Provincie, Kennisinstituten) aan een programmatische aanpak voor het vergroenen van de industrie en de chemie. Er zijn drie hoofdroutes die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn:

1. Energiebesparing en elektrificatie industriële processen.
2. Ketenintegratie d.m.v. infrastructuur gelijkstroom, waterstof, CO₂.
3. Groene grondstoffen.

Daarnaast is er een sterke wisselwerking met de energietransitie-opgave (Wind op zee en waterstof). Dit is uitgewerkt in een programma. De investeringsprojecten zijn gebaseerd op actuele ontwikkelingen in het cluster. De geschatte opbrengsten ook.

Een belangrijke stap in het vergroenen van het industrie/chemie cluster is een aanpak om te komen tot energie-efficiency, elektrificatie en energie innovatie. Inzet is het uitvoeren van een actief programma waarin het energieverbruik van elke industriële grootverbruiker in de Eemsdelta nauwkeurig in beeld wordt gebracht. Aangetoond is dat daarmee de basis wordt gelegd om forse energiebesparing te behalen, tot soms wel 30%. Hiervoor voeren bedrijven flinke aanpassingen door. Bedrijven en overheden ontwikkelen samen plannen om deze besparing te effectueren, zoals in de vorm van gezamenlijke voorzieningen of uitwisseling van stromen tussen bedrijven.

Elektrificatie is hiervoor een oplossing. Om daartoe te komen is een instrument nodig voor compensatie van de stroom-/ gasprijs en is maatwerk wenselijk in de 'meerjarenafspraken energie efficiency' (MJA3) en 'energie efficiency plannen' (EEP). Richting de ambitie in 2050 hebben de meeste chemische bedrijven maar één investeringscyclus. Daarin moet deze worden verwezenlijkt; dit vraagt om aanpassing van de meerjarenafspraken en de energie efficiency plannen.

Wind op zee

Wind op zee is een randvoorwaarde voor het vergroenen van de energievoorziening. Dit kan een grote energieleverancier zijn voor zowel de provincie Groningen als Nederland als geheel. Het Rijk stelt nu al aanzienlijke subsidies beschikbaar voor het realiseren van wind op zee. Wij zetten in op het aanwijzen van een locatie in de Noordzee boven Groningen en toewijzing door het Rijk van de bijbehorende subsidie (op basis van de huidige subsidievoorwaarden). De beoogde locatie heeft een potentie van in totaal max. 18Gw met een Levelized Cost of Electricity incl. net-aansluitkosten (LCoE) vergelijkbaar met IJmuiden-Ver.

Alleen al de industrie in de Eemsdelta heeft een behoefte tussen de 4-6 GW aan groene elektriciteit. Deze industrie biedt aan actief betrokken te willen worden in tenders, om vraag en aanbod bij het ontwikkeling van nieuwe parken (ver) boven de Wadden, mogelijk te maken.

Om de chemiesector te kunnen elektrificeren met deze stroom is een omvormer nodig die wisselstroom naar gelijkstroom omzet. Wanneer opgewekte windenergie als gelijkstroom wordt aangeland, kan deze zonder conversieverliezen efficiënter in de industrie worden ingezet. Ook levert directe koppeling de mogelijkheid om op den duur groene elektriciteit om te zetten in groene waterstof, een chemische bouwsteen voor diverse productieketens. Eerste stap is een haalbaarheidsstudie. Voor de overgang naar waterstof (productie en distributie en gebruik makend van de wind op zee) zijn testfaciliteiten nodig. Op termijn dient ook de infrastructuur voor transport van energie in diverse vormen (warmte, waterstof) te worden gerealiseerd, evenals de infrastructuur voor aanvoer van grondstoffen (CO₂). Daarvoor is op korte termijn een elektrolyse

faciliteit nodig, die op termijn opgeschaald kan worden. Andere maatregelen zijn de aanleg van een waterstofnet tussen de Eemshaven en Delfzijl en CO2 en een warmtenet binnen het industriegebied voor gebruik van restwarmte. Vervoer in de regio zorgt voor significante uitstoot en verbruik van fossiele brandstoffen. Gelijktijdig groeit door de toename van duurzaam opgewekte energie de behoefte aan energieopslag voor balanceren van het energienet. Het stimuleren van elektrisch aangedreven regiovervoer biedt de mogelijkheid om de uitstoot en het fossiel verbruik terug te dringen en creëert gelijktijdig opslagcapaciteit voor balanceren. Alle bussen rijden per 2030 op accu/waterstof. Treinen uiterlijk per 2036. Kleinschalige pilot voor bussen is gefinancierd. Overige pilots en uitrol moeten worden gefinancierd.

Tabel 3; Deelprogramma II Energietransitie (deel I van III)

	<i>Middelen (totaal x mln.)</i>	<i>Looptijd (eind)</i>	<i>Partijen</i>
	1831,25	2067	Gemeenten, provincie, Rijk (EZK, BZK), inwoners, maatschappelijke organisaties en ondernemers
<i>Actielijn</i>	Middelen per actielijn (x mln.)		
<i>A. Duurzame bouw</i>	1325	2028	
<i>B. Socialiseren energietransitie</i>	--	2020	
<i>C. Start-up projecten energie-infrastructuur</i>	506,25	2067	

Tabel 4; Deelprogramma II Energietransitie (deel II van III)

	<i>Middelen (totaal x mln.)</i>	<i>Looptijd (eind)</i>	<i>Partijen</i>
	1285	2047	Gemeenten, provincie, Rijk (EZK, BZK), inwoners, maatschappelijke organisaties en ondernemers
<i>Actielijn</i>	Middelen per actielijn (x mln.)		
<i>D. Wind op zee (max. 10GW)</i>	Uitlokken private investering (circa 30 mld.)	2047	
<i>E. Programmatische aanpak Eemsdelta (energie-besparing en elektrificatie)</i>	460	2027	
<i>F. Programmatische aanpak Eemsdelta (groen waterstof)</i>	190	2027	
<i>G. Programmatische aanpak Eemsdelta (groene chemie)</i>	215	2027	
<i>H. Verbreden van de SDE</i>	n.t.b.	2018	
<i>I. Ontwikkelen zero-emission vervoer</i>	420	2027	

Tabel 5; Deelprogramma II Energietransitie (deel III van III)

	Middelen (totaal x mln.)	Looptijd (eind)	Partijen
	607	2047	Gemeenten, provincie, Rijk (EZK, BZK), inwoners, maatschappelijke organisaties en ondernemers
<i>Actielijn</i>			
	Middelen per actielijn (x mln.)		
<i>J. Watersystemen klimaat-adaptief</i>	250	2047	
<i>K. Verbeteren landschappen en natuur</i>	350	2047	
<i>L. Elk dorp duurzame daken</i>	4	2020	
<i>M. Afwegingskader energietransitiesystemen</i>	2	2020	
<i>N. Circulair Groningen</i>	1	2020	

4.3 Groningen werkt

Groningen biedt uitstekende kansen om een grote bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van Nederland richting een groene (duurzame) en slimme (digitale) economie Nederland. Hiermee realiseren we groene groei en groene banen over de volle breedte van de beroepsbevolking.

De regio voorziet al in 1/3 van de totale Nederlandse energiebehoefte, produceert 15% van de basischemie in Nederland en produceert 60% van de polymeren (plastics). We hebben ruimte en voldoende landbouw areaal. Met onze inzet op duurzame energie productie én het vergroenen van de chemie geven wij een enorme impuls in het behalen van de nationale CO2-doelstellingen. De groene grondstoffen die de regio produceert worden in Noord-Nederland gebruikt voor de productie van groene polymeren. De maakindustrie in heel Noord-Nederland profiteert hiervan. De in Groningen ontwikkelde kennis op het gebied van robotisering, datascience, IT en slimme werkwijzen maakt het mogelijk om de productie die naar het verre Oosten was verplaatst terug naar Noord-Nederland te halen. De groene en slimme innovaties betekenen nieuw werk voor de arbeidsmarkt in volle breedte.

Digitalisering

Met een optimale digitale omgeving in het landelijk gebied en Stad wordt de provincie Groningen een steeds aantrekkelijker start-up city en een internationaal aantrekkelijke vestigingsplaats voor jonge mensen. In en rond de stad bevinden zich de instellingen waar de kennis van de Stad en de productiekraft van het Ommeland leiden tot innovatie en nieuwe producten. Dat vergroot de concurrentiekraft van de Groninger economie, zowel in de industrie, de handel als in de kennisexport. Nu al is Groningen binnen Nederland als digitaal land een van de belangrijkste digitale steden. Met een dynamische start-up scene, de tweede grote broedplaats van Nederland. Het heeft een succesvolle combinatie van snel internet, ruimte voor experiment en talent. Groningen heeft hiervoor met 60.000 studenten en een gemiddelde leeftijd van 36 een uitstekende uitgangspositie om deze positie uit te bouwen. Zeker ook, omdat de regio, als enige in Europa, een 5G fieldlab heeft in zowel stedelijk als landelijk gebied. In dit fieldlab werken alle telecomaانبieders samen. Dit biedt ongekennde mogelijkheden op het gebied van precisie-landbouw en autonoom vervoer. In combinatie met glasvezel in dorpen, wijken en buitengebieden kan een 5G-netwerk ook de leefbaarheid van het gebied een impuls geven. Door deze kennis en ervaringen kan Groningen digitaal een koplopperspositie innemen en als proeftuin van nut zijn voor heel Nederland.

De spectaculaire groei in de sector van digitale ondernemingen toont dat Groningen hiervoor belangrijke vestigingskwaliteiten heeft. Het programma ondersteunt in bredere zin de verdere ontwikkeling van deze sector in zowel de Stad Groningen als het omliggende landelijk gebied op het gebied van onder meer maakindustrie, blockchain, cybersecurity en glasvezel.

Tevens landen in onze regio vrijwel alle belangrijke datakabels aan in de Eemshaven, waardoor naast Google diverse andere internationale IT-bedrijven een vestiging overwegen. Tot slot: Groningen is internationaal toonaangevend op het gebied van blockchain toepassingen. We hebben een groot programma lopen ten aanzien van de zelflerende fabrieken (smart factories). Lessons learned hier, bieden perspectief voor de Nederlandse economie en de leefbaarheid van het niet-stedelijke gebied.

Arbeidsmarkt

Het programma 'Groningen werkt' geeft belangrijke impulsen aan de ontwikkeling van de Groninger arbeidsmarkt. Door de snelle veranderingen op de arbeidsmarkt ontstaat er meer vraag naar hoger opgeleiden en naar anders opgeleide beroepskrachten. Om op te leiden, om te scholen en bij te scholen op basis van de vraag uit de markt richten we een experimenteel gebied 'Levenslang Ontwikkelen' in. Belangrijk onderdeel vormt de inrichting van innovatieve Beroepsbegeleidende Leerweg (BBL). Dit zijn programma's voor werkenden. Vergelijkbare programma's worden ingezet op HBO en universitair niveau.

We stimuleren omscholing naar kansrijke sectoren door O-en O-fondsen trans-sectoraal in te zetten om ook omscholing naar andere domeinen mogelijk te maken. Dat gebeurt met omscholingsvouchers waarvoor werknemers vanuit verdwijnende gasgerelateerde banen voorrang krijgen.

Overheden en bedrijven identificeren samen kansrijke sectoren, waaronder bouw, ICT en zorg, en investeren gezamenlijk in gerichte omscholing. Ook waar omscholen niet baat, moet er uitzicht zijn op werk. Daarom richten we een werkfonds in voor financiering van maatschappelijk-economische banen die deels een publiek-private basis kennen.

In brede zin investeren we in de ontwikkeling van ondernemersvaardigheden bij ondernemers, maar ook bij scholieren in het middelbaar en lager onderwijs.

Het hoger onderwijs is van groeiend belang voor de regionale ontwikkeling van Groningen. Naast het opleiden van professionals krijgt het (door)ontwikkelen van vraag gestuurde, toepasbare, praktijkgericht kennis (onderzoek en innovatie) steeds meer aandacht en vorm. Daarmee worden bijdragen geleverd op het terrein van human capital (internationale gemeenschap, kennis, denkkracht, cross-sectoraal) en de eco-innovatie infrastructuur (doorontwikkeling van de Centres of Excellence, Proeftuinen, Innovatiewerkplaatsen-, hubs, 'start ups' en scale ups', internationaal netwerk). De toepassing daarvan werpt al zijn vruchten af op verschillende terreinen, zoals zorg en healthy ageing, energie en duurzaamheid, klimaat (waaronder het Global Centre of Excellence Climate Adaptation), groene industrie, (om)scholing en ondernemerschap en het versterken van lokale economische sectoren. Wij ondersteunen de verdere uitbouw hiervan actief.

De huidige fondsen om groei en investeringen in de regio te bevorderen worden uitgebreid. Deze fondsen worden gebruikt om additionele private investeringen te activeren; zowel door directe investeringen in het fonds als cofinanciering. Een groot aantal kleinere bijdragen (€0,5-€1mln) van lokale bedrijven kan leiden tot een sterk netwerk en sterke lokale inbedding. Er is hierbij specifieke aandacht voor verduurzaming.

De traditionele industrieën in de Eemsdelta zijn gericht op sectoren en producten die de komende decennia qua belang afnemen. Er zijn investeringen nodig om innovatieve nieuwe bedrijfsmodellen te ontwikkelen en bestaande bedrijfsmodellen te verbeteren. De Regionale Investeringssteun Groningen (RIG) heeft in de afgelopen vier jaar bewezen een effectief middel te zijn om deze investeringen uit te lokken. De RIG lokte in die periode een viervoudige investering van de toegekende subsidie uit. Gezien de grote transformatieopgave die er ligt in de Eemsdelta en Groningen als het gaat om vergroening verlengen we de RIG met 5 jaar.

Groningen heeft een sterke positie op chemie en is een potentiële koploper in de biobased chemie. Om dat potentieel te ontsluiten, steunen we een pakket aan proefprogramma's. De SDE-regeling richt zich nu op het vergroten van het aandeel

duurzame energieproductie. Op dit moment levert dit ook concurrentienadeel op voor overige toepassing van biobased grondstoffen. Met de SDE-premie is het voordeliger om biomassa (zoals houtige biomassa) bij te stoken, in plaats van er eerst hoogwaardiger grondstoffen uit te halen (suikers) om vervolgens reststroom (lignine) bij te stoken. Vernieuwende technieken concurreren daarmee met toepassingen die door SDE worden gesubsidieerd.

We stellen voor om binnen de bestaande SDE+ regeling een paar pilots uit te voeren, bijv. Zambezi (suikers, lignine), Photanol, Bio-BTX (productie groene platform chemicaliën), Syngas (route torrefactie-vergassing). Dit kan uitmonden in het aanpassen of aanvullen van de Verbreding Stimulering Duurzame Energieproductie (SDE) naar Stimulering Duurzame Chemie (SDC).

Ook stimuleren wij de ontwikkeling van biobased industrie als geheel. Het gaat dan om het ontwikkelen, testen en toepassen van kennis en technieken voor food en non-food toepassingen en voor het vergroenen van de energiehuishouding.

De landbouw is en blijft een belangrijke economische sector voor de provincie. Wij stimuleren de verdere ontwikkeling van deze sector op het gebied van precisielandbouw, natuurinclusieve landbouw, klimaatlandbouw en kennisdeling.

Investerings in de toeristisch-recreatieve infrastructuur, de organisatie en de promotie van wat Groningen aan mogelijkheden in deze sector te bieden heeft, leiden tot meer bezoek aan Groningen en generen zo meer inkomsten voor ondernemers.

De 'Life Science en Health sector' is een topsector in Groningen die de afgelopen jaren zowel veel werk als veel kennis heeft opgebouwd. Veel van die opgebouwde kennis moet nu de sprong naar de praktijk maken. Daarin speelt het MKB een grote rol. Om die sprong te ondersteunen en te versnellen stimuleren wij innovatie, valorisatie, de uitbouw van productiebedrijven, het opschalen van e-healthbedrijven en het aantrekken van medisch specialisten.

Bereikbaarheid

Een goede (inter)nationale en regionale bereikbaarheid is van groot belang voor de ontwikkeling van de Groninger economie. Daarom is het gewenst om te investeren in de verbetering van een aantal cruciale onderdelen van de infrastructuur en bereikbaarheid, waaronder de ontwikkeling van autonoom vervoer op het spoor, het aanpakken van capaciteitsknelpunten rond de Stad Groningen, een snellere spoorverbinding tussen Groningen en de Randstad en snelle regionale fietsverbindingen, alsmede investeringen in de infrastructuur in de Eemshaven en bij Delfzijl.

Tabel 6; Deelprogramma III Economie (deel I van II)

	<i>Middelen (totaal x mln.)</i>	<i>Looptijd (eind)</i>	<i>Partijen</i>
	130	2022	Gemeenten, provincie, Rijk (EZK, BZK), inwoners, maatschappelijke organisaties en ondernemers
<i>Actielijn</i>	Middelen per actielijn (x mln.)		
<i>A. Levenslang ontwikkelen</i>	40	2021	
<i>B. Omscholing naar kansrijke sectoren</i>	80	2021	
<i>C. Verbeteren digitale vaardigheden</i>	10	2021	
<i>D. Verbeteren kwaliteit onderwijs</i>	n.t.b.	2022	

Tabel 7; Deelprogramma III Economie (deel II van II)

	Middelen (totaal x mln.)	Looptijd (eind)	Partijen
	1664	2027	Gemeenten, provincie, Rijk (EZK, BZK), inwoners, maatschappelijke organisaties en ondernemers
<i>Actielijn</i>	Middelen per actielijn (x mln.)		
<i>E. Verbeterde bereikbaarheid regionaal</i>	1100	2027	
<i>F. 5G digitale infrastructuur</i>	20	2021	
<i>G. Verbeterde haveninfrastructuur</i>	20	2021	
<i>H. Projectontwikkeling kansrijke projecten</i>	6	2021	
<i>I. Uitbreiding groeifonds Economic Board</i>	2	2021	
<i>J. Nieuwe RIG</i>	75	2022	
<i>K. Stimuleren toerisme</i>	28	2027	
<i>L. Agri economie</i>	190	2027	
<i>M. Digitaal</i>	40	2027	
<i>N. Life science en Health</i>	180	2022	
<i>O. Aantrekken talent</i>	3	2027	

Tabel 8

<i>Overzicht van alle deelprogramma's</i>	Middelen (x mln. euro)	Looptijd (eind)	Partijen
<i>Deelprogramma I Groninger kracht en pracht</i>	2368	2047	Gemeenten, provincie, Rijk (EZK, BZK), inwoners, maatschappelijke organisaties en ondernemers
<i>Deelprogramma II Energietransitie</i>	3723,25	2067	Gemeenten, provincie, Rijk (EZK, BZK), inwoners, maatschappelijke organisaties en ondernemers
<i>Deelprogramma III Economie</i>	1794	2027	Gemeenten, provincie, Rijk (EZK, BZK), inwoners, maatschappelijke organisaties en ondernemers
Totaal	7868,25		

5

Vervolg

Wij willen een ambitieus Nationaal Programma op hoofdlijnen, gedragen door gemeenten, provincie en Rijk. Met steun van maatschappelijke partijen in de volle breedte. Wij gebruiken de periode tot de zomer van 2018 om dit verder vorm te geven. Hierbij gaan wij uit van een meerjarenprogramma met drie deelprogramma's:

- Het opstellen van een uitvoeringsprogramma, inclusief de aansturing ervan;
- het starten van wijk- en dorpsvernieuwing;
- het vormgeven van zogeheten 'ateliers': samen met inwoners, bedrijven, organisaties, raden/Staten en andere belanghebbenden actielijnen verder uitwerken in ateliers. De opbrengsten van deze ateliers landen in het meerjarenprogramma en een eerste uitvoeringsprogramma (voor het eerste jaar).